

Ulrike Hascher-Burger
Lezing 28 september 2007 (presentatie *Singen für die Seligkeit*)
Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

Beste aanwezigen,

Meer dan tien jaar geleden, toen ik nog bezig was met een ander muziekhandschrift uit de Devotio moderna, kwam ik voor het eerst Ton Hendrikman tegen, die hier zojuist een inleiding over de Devotio moderna in Zwolle heeft gehouden. Hij was toen nog voorzitter van de Stichting Thomas a Kempis en vertelde mij dat er een soortgelijk liedboekje met muziek ook hier in Zwolle lag. Zijn informatie beperkte zich niet tot de signatuur van het boek, nee, hij stuurde mij dadelijk een stapeltje fotokopieën toe. Ik was meteen verkocht. Niet alleen dat het boekje doorgaans is voorzien van muzieknotatie, wat zeker niet vanzelfsprekend is voor liedboeken uit de late 15^e eeuw, maar het bevat ook twee teksten in proza zonder muzieknotatie. En dat vormt een belangrijke aanwijzing voor mijn hypothese dat dit boekje voor de meditatie werd gebruikt. Bovendien is voorin het boek aangegeven waar het vandaan komt: namelijk uit de bibliotheek van de broeders van het gemene leven in Zwolle.

Dus nog voordat ik klaar was met het andere liedboek, stond mijn besluit vast, om ook dit handschrift te onderzoeken, te transcriberen en daardoor toegankelijk te maken. Het duurde weliswaar nog tien jaar tot het zover was – maar dat er vandaag zelfs een presentatie wordt gehouden lijkt mij erop te wijzen dat het inderdaad om een klein boekje met een grote betekenis gaat. En ik ben bijzonder blij dat Ton Hendrikman bereid was om hier vandaag ook een rol te vervullen.

Als iemand hier in het archief op zoek zou gaan naar liederenhandschriften, dan zou hij dit boekje niet makkelijk kunnen vinden – zo goed is het verstopt. Het zit namelijk samen met een incunabel, een druk van voor 1500, in één band. En de signatuur wijst naar de afdeling ‘drukken’, niet naar de handschriften. Mijn eerste reactie was dan ook: waarom zitten deze twee teksten bij elkaar? De incunabel heeft namelijk niets met muziek te maken – het is een van de aanwijzingen voor spirituele oefeningen die in kringen van de Moderne Devotie zo geliefd en wijd verspreid waren, namelijk het boek ‘Van de geestelijke opklimmigen’ (De spiritualibus ascensionibus) van Gerard Zerbolt van Zutphen. Zerbolt was een broeder van het Gemene leven, in Deventer, niet in Zwolle. Hij heeft twee boeken geschreven die wereldberoemd werden, een daarvan is ‘Van de geestelijke opklimmigen’. Maar wat doet een handgeschreven liedboekje bij deze druk?

Er werd in het verleden weinig acht geslagen op mogelijke verbindingen tussen beide boekdelen. Er zijn immers meer boeken bekend waarvan de afzonderlijke delen niets met elkaar te maken hebben.

Het bijzondere aan Emmanuelshuizen VI is echter, dat het niet om een convoluut gaat, maar dat de delen wel degelijk iets met elkaar te maken hebben. En dat hoewel ze oorspronkelijk niet met dit doel zijn ontstaan, maar als het ware naar elkaar toe zijn gegroeid. Lang kan dus de periode van zelfstandigheid echter niet hebben geduurd. Een eerste aanwijzing hiervoor is de decoratie. Zoals in drukken voor 1500 gebruikelijk was, werden ook in de traktaat van Zerbolt de initialen pas achteraf met de hand aangebracht. En het valt op dat deze van hetzelfde type zijn als in het liedboekje. Toen moesten beide delen al in één hand zijn geweest. Bovendien stamt de band, waarin de twee boekdelen ook vandaag nog zitten, al uit het begin van de 16e eeuw.

Maar waarom deze combinatie? Daarvoor moet ik u eerst iets vertellen over het liedboekje. De teksten van dat boekje, 25 liedteksten en twee prozateksten, zijn door één enkele hand geschreven: door één persoon die eerst alle teksten heeft geschreven, en dan – dat

is de normale gang van zaken in een middeleeuws muziekhandschrift – aan de muzieknnotatie is begonnen. Om onbekende redenen heeft hij die echter niet voltooid. Na 21 liederen is hij ermee gestopt. En heeft een ander het werk overgenomen. Die tweede persoon heeft blijkbaar niet alleen de muzieknnotatie, maar ook de opschriften bij de liederen ingevuld.

Dezelfde hand die de opschriften en naar mijn indruk ook de muziek heeft geschreven, komen we ook in de incunabel tegen: hij schreef daar notities in de marges van een aantal bladzijden. Deze notities hebben betrekking op spirituele oefeningen of meditaties die genoemd zijn in Zerbolts traktaat: Een reeks over de passie van Christus, en een boetecyclus met meditaties verdeeld over de ochtenden en avonden van de week. Onderwerpen van de tweede cyclus zijn de vier Uitersten, namelijk dood, oordeel, hemel en hel, maar ook de weldaden van God, de passie van Christus en de rust in God. De tekst van Zerbolt geeft dus niet alleen aan hoe je moet mediteren, maar werd zelf gebruikt als voorwerp van meditatie.

De volgorde van de meditaties van de boetecyclus komt overeen met de volgorde van de liederen in het liedboekje. Het ligt dus voor de hand dat beide boekdelen bij dezelfde gelegenheid werden gebruikt, namelijk ten behoeve van de meditatie.

De combinatie van meditatie en muziek is in de Moderne Devotie een gangbare praktijk. In feite was nagenoeg het hele muziekleven buiten de liturgische diensten daaraan onderworpen. Het Zwolse boekje bevat alleen eenstemmige liederen, andere handschriften echter ook tweestemmige of driestemmige. En ook het type van deze meerstemmigheid is beïnvloed door de combinatie van meditatie en muziek. Het is namelijk vrij eenvoudige muziek, veel eenvoudiger dan aan het einde van de 15^e eeuw in andere kringen werd geschreven. De zeer hoogstaande kunstmuziek uit deze tijd, de Vlaamse polyfonie, laat gecompliceerde melodielijnen zien – en soms verschillende teksten in hetzelfde stuk. ‘Vanitas’ riep Thomas a Kempis, ‘ijdelheid’, en hij waarschuwde voor deze muziek. Zij zou de gelovige afleiden van de inhoud van de tekst, waarop het uiteindelijk alleen aankomt, want de succesvolle meditatie over de inhoud van een tekst bepaalde of een mens vooruitgang zou boeken in zijn streven, de hemelse zaligheid te bereiken.

Maar waarom dan niet meteen meditatie helemaal zonder muziek? Omdat muziek invloed heeft op de emoties van een mens. En een sterke emotie maakt een meditatie inniger, en een gebed vuriger. Muziek, dat wordt uit verhalende bronnen van de Moderne Devotie net zo duidelijk als uit religieuze traktaten, muziek is noodzakelijk voor de meditatie, en gevaarlijk tegelijk. Hoe mooier muziek is, hoe meer de innigheid wordt aangewakkerd - en hoe meer het gevaar dreigt van afleiding.

Er werd in deze kringen dus veel muziek geschreven, zelfs meerstemmige liederen, maar alles binnen bepaalde compositorische grenzen. Alleen op kerstmis werd een uitzondering gemaakt, dan mocht in Zwolle, omdat het een hoge en uitermate blijfeestdag was, ook een beetje polyfoon worden gezongen, dus in de meer ingewikkelde stijl van de kunstmuziek.

De uitermate dubbelzinnige houding van de Moderne Devotie tegenover muziek wordt duidelijk aan de hand van het orgel. Dit muziekinstrument was ook in de late middeleeuwen al het kerkelijk muziekinstrument bij uitstek. Ook in kloosters van het kapittel van Windesheim stonden orgels – en niet alleen in de kerk, maar zelfs op het slaapgedeelte, het dormitorium. Daar werd ’s morgens en ’s avonds gemediteerd, en daarbij werd kennelijk ook het orgel ingezet. Maar in 1464 werd het orgelspel zowel in de kerk als ook in het dormitorium verboden – omdat het te opwindend werd geacht. En geen pogingen uit latere tijd om het voor de kloosterbewoners weer toe te staan, mocht slagen. In huizen waar al orgels stonden, mochten deze vanaf 1538 door een seculiere organist worden bespeeld, zeven jaar later werd een laatste verzoek om toelating van orgelspel in de overige Windesheimer kloosters definitief afgewezen.

Trouwens was deze strikte voorschrift alleen van toepassing op kloosters die bij het Kapittel behoorden. Van Duitse vrouwenkloosters die in de geest van de Moderne Devotie werden hervormd, maar niet tot het Kapittel zijn toegetreden, weten we, dat het gebruik van muziekinstrumenten weliswaar werd ingeperkt, maar niet helemaal verboden.

Terug naar het Zwolse liedboekje. Dit handschrift bevat, zoals al gezegd, alleen eenstemmige melodieën. Deze zijn voor het grootste deel niet origineel. Het zijn bekende melodieën van hymnen en sequensen, liederen, die in de dagelijkse viering van het officie werden gezongen. Net als de Latijnse taal wijst de melodiekeuze op een liturgische achtergrond. Toch is het geen liturgisch boek. Dat is b.v. daaruit op te maken dat de liederen niet volgens het liturgische jaar staan gerangschikt, maar volgens de weekmeditatie.

Tussen de liedteksten zitten een paar die toen al eeuwen oud waren, zoals vier hymnen van Petrus Damiani, een theoloog uit de 11^e eeuw, over de vier Uitersten. Andere weer waren heel nieuw. Lange tijd werd gedacht dat de liederen van Thomas a Kempis zouden zijn – maar dat kan niet worden bewezen. Het aantal aan hem toegeschreven liederen groeide van 4 tijdens zijn leven tot meer dan 200 in de 20^e eeuw. Er zijn ook weinig tekstschrijvers en helemaal geen componisten bekend uit kringen van de Moderne Devotie. Lieder werden door iedereen gezongen, opgeschreven, aangepast, meerstemmig gezet en van een nieuwe tekst voorzien – het 19^e eeuwse idee van een onveranderlijke compositie was in deze tijd nog zeer uitzonderlijk.

Wat is dan bijzonder aan dit boekje?

Ten eerste het feit dat het helemaal voorzien is van muzieknotatie. Juist dat het om zeer bekende melodieën gaat, maakt het eigenlijk heel bijzonder dat deze werden opgeschreven. Zij hadden best ook uit het hoofd kunnen worden gezongen. En zo is het bij veel andere liedboekjes ook daadwerkelijk gebeurd. Met als resultaat dat wij vandaag in veel gevallen niet meer weten, op welke melodieën teksten werden gezongen, tenzij dat er een melodieverwijzing staat. Het Zwolse boekje voorziet dus in een leemte: van een aantal liederen weten alleen door dit boekje, op welke melodie zij werden gezongen.

Bijzonder is verder dat er een duidelijk link kan worden gelegd met de meditatie. Weliswaar weten we niet welke liederen ‘s morgens, en welke ‘s avonds werden gezongen, zo precies is het handschrift helaas ook weer niet, maar we hebben nu een mogelijke verklaring voor de op het eerste gezicht willekeurig aandoende volgorde van liederen in liedboeken van de Moderne Devotie.

Het Zwolse liedboekje is - geheel in overeenstemming met het spirituele programma van de Moderne Devotie - een routebeschrijving voor de gelovige uit het aardse tranendal naar de hemelse zaligheid, het ultieme levensdoel van de Moderne Devotie, ja van de middeleeuwse mens überhaupt. Singen für die Seligkeit - Zingen voor de zaligheid - bracht de broeders van het gemene leven in Zwolle al tijdens hun leven een stukje dichterbij deze hemelse wereld.

Ik dank u voor uw aandacht.